

نفائس المآثر

کامی قزوینی و مقام آن در فرهنگ ایران و توران

حافظ احرار ف

در نفائس المآثر شرح مفصلی را راجع به حیات و آثار ادبی شاعر نامبرده دچار می‌آیم: «مولانا نفیس ولد مولانا قاسم جوسقی است. جوسق محله ایست از قزوین، پدر و پسر هر دو خوش طبع بودند و مولانا نفیس در عنفوان جوانی رتبه دانشمندی یافته بین الانام اختیار تمام پیدا کرد. بر دفع مضرت قزلباش پناه (یافته)، به زیارت مشهد مقدس برده، بعد از تشریف بآن سعادت عظما معاودت نمود. چون به حوالی ساوجبلاق رسیدند قطاع الطریق قزلباش در شهر سنه ۱۵۴۳/۹۵۱ هر دو را کشته اموال ایشان را بردند، چون جامع این مسودات را نسبت شاگردی به ایشان بود یکی از کتب ایشان را یافته به امیر والی آن ملک قاتلان را در دیوان حاضر ساخت. قاضی فیض الله بغدادی که تشیع تمام داشت، چون گمان تسنن به ایشان داشت قاتلان را حمایت کرده نگذاشت که از آن جماعت به وقوع آمده. مولانا نفیس به غایت خوش طبع بود و عاشق پیشه».

باز یک حقیقت مهمی که گفته‌های فوق را قوت می‌دهد این است که سام میرزا بعضی وقایع تاریخی را نادرست شرح می‌دهد «مولانا قوام الدین... در شهر سنه ۹۵۴هـ/۱۵۴۷م بسیار مبتلای مرض الموت شده عدم خرامید». کامی در خصوص فوت مولانا کمال الدین شیرازی معلومات‌های کامل را ذکر کرده است: «خواجه کمال الدین حسین شیرازی... مدتی استیفای بلده قزوین کرد لیکن چون راست قلم نبود معزول گشته در روزی که پرسش اعمال او می‌کردند مثنی بر سرش زدند اتفاقاً دستارش گشاد و از شکل مثلثی که از عقد چهارگوشه دستارش ظاهر شد او را کار مشکل گشت شاه طهماسب فرمود که چشمانش از حدقه اخراج کرده بر دستش نهادند پس از چند روز از غایت درد و الم شدید در شهر سنه اربع ستین و تسعمائه رخت بسر کوچه عدم کشید». خواجه کمال الدین شیرازی در علوم ریاضی، نجوم سردفتر ارباب

ادبیات فارسی زبانان قرن ۱۶/۱۰ تا حال باید و شاید تدقیق نشده است، از این سبب آموختن منابع ادبی، از آن جمله تذکره نفائس المآثر اهمیت مهمی دارد. نفائس المآثر در خصوص احوال و اشعار شعرای فارسی زبان، قسماً ترکی زبانی که اکثر معاصران مؤلف آن میر علاالدوله کامی قزوینی بودند و نگارنده، آنها را شخصاً می‌شناخت و با ایشان هم صحبت شده بود، معلومات پره و کامل می‌دهد.

کامی قزوینی به تألیف این تذکره، سال ۹۷۳هـ/۱۵۶۵م شروع کرده است. سال به پایان رسیدن تذکره نفائس المآثر را ۱۱ شپرنگر ۱۵۷۱/۹۷۹، چ. ریا ۱۵۷۴/۹۸۲، مؤلفان فهرست نسخ خطی شرقی کتابخانه فرهنگستان علوم اوزبیکستان ۱۵۷۵/۹۸۳ نشان داده‌اند. این تفاوت‌ها از آن جهت به میان آمده‌اند که در نسخه‌های علی‌گر، رامپور و تاشکند، بعضی علاوه‌هائی مشاهده می‌شود که تا سال ۱۵۸۹/۹۹۸ به چشم می‌رسند. پژوهشها امکانیت داد معین کنیم که کامی قزوینی تذکره را در دوام سال‌های ۱۵۶۵/۹۷۴ تا ۱۵۸۹/۹۹۸ تألیف نموده است. باید یادآور شویم که تذکره تحفه سامی چند سال پیش از نفائس المآثر تألیف شده است. این دو تذکره هم از جهت ساختمان و هم از لحاظ گزارش مسئله و حل آن فرق دارد.

یک حقیقت، توجه ما را به خود جلب نمود. مولانا نفیس قزوینی شاعر و عالم زمان خود به شمار می‌رفت. ظاهراً او در اشعارش حاکمان قزلباش را تنقید می‌کرد که او و پدرش در مشهد از بیم شاه طهماسب (برادر سام میرزای صفوی) پنهان شود. سام میرزا می‌نویسد: لوند و عیاش (بود)، این مطلع از اوست:

نسبت روی خود بماه کنم

نسبتی نیست کاشتبه کنم

دخل بود.

در سال ۱۰۰۴ هـ/ ۱۵۹۵ م عبدالقادر بداؤنی تألیف اثر سه جلدۀ خود منتخب التواریخ را به انجام می‌رساند. دو جلد آن به تاریخ هندوستان بخشیده شده است، جلد سوم دربارهٔ علما و شعرا شامل بهای مفصلیست. اینک بداؤنی خود را در ساحة ادبیات از کامی قزوینی بالا نگذاشته برعکس به نفائس المآثر او بهای بلند داده است. کامی قزوینی عائد ۲۰ تن شاعر تبریز معلومات دهد. بداؤنی فقط دربارهٔ ۲ تن اطلاع می‌آورد که آن از مؤلف اوله نقل شده است. این شاعران تبریز نظمی و حیدری می‌باشند. در گفته‌های بداؤنی بعضی نارسائیه‌ها هم دچار می‌شوند. او سال ۱۵۵۴/۹۶۲ به مکه سفر نمودن حیدری، بعد به هندوستان برگشتنش را نگفته است. این مواد تنها در نقل کامی قزوینی وجود دارد.

در نقد ادبی پیشین و ادبیات‌شناسی معاصر تقدیر شاعر نامی قرن ۱۶/۱۰ غزالی مشهدی به درجهٔ کافی منعکس نگردیده است. سبب این از یک طرف در همهٔ تذکره نبودن معلومات عائد به شاعر باشد از طرف دیگر تا زمان ما پره آمده نرسیدن آثار اوست. ذکر آثار ادبی و علمی غزالی مشهدی اساساً در دو منبع بداؤنی و کامی مشاهده می‌شود. از این دو مأخذ تنها اثر بداؤنی شهرت دارد. خورشناسان معاصر با نفائس المآثر کامی قزوینی تنها بعد سالهای پنجاهم قرن گذشته آشنا گشتند. ادبیات‌شناسان و تذکره نویسان بعدینه راجع به غزالی به گفته‌های بداؤنی استناد کرده‌اند. برای این که گفته‌های کامی قزوینی اعتباری داشته باشد معلومات هر دو مؤلف را در زیر می‌آوریم. از سبب آن که نوشته‌های بداؤنی خیلی کوتاه است آن را اول بیان می‌کنیم: «چند سال پیش با خانزمان بود. بعد از آن به ملازمت پادشاهی رسید، خطبهٔ ملک الشعرائی یافته، چند دیوان و کتاب مثنوی دارد. می‌گوید که صاحب چهل و پنج هزار بیت است اگر چه سخن او رتبهٔ عالی چندان ندارد، اما کمیت و کیفیت اشعار او زیاده از همه اقران است به زبان تصوف مناسبت تمام دارد».

اینک نوشته‌های کامی قزوینی دربارهٔ غزالی مشهدی: «دیوان اول هزار بیت و دیوان دوم چهار و آئینه خیال که خیالات بر کمال در آن جا نمود یک هزار بیت و سواد اعظم که از اقسام اصناف

شعر پند ترتیب دارد مولانا گفت که قریب به چهل هزار بیت است مثنوی وی شعر بدیع بر وزن مخزن الاسرار یک هزار بیت است، عاشق و معشوق چهار هزار بیت است و واردات که در هری گفته قریب هزار بیت است کتاب سنة الشعرا قریب به ده هزار بیت است و مثنوی بعضی (در) صورت اتمام است.»

اکنون چند سخن از تذکره‌های مذکر احباب حسن نثاری و نفائس المآثر کامی قزوینی. در تذکرهٔ نفائس المآثر کامی قزوینی چند شاعرانی موجودند که نام آنها در تذکرهٔ مذکر احباب نثاری بخارایی همه هستند. به نظر همین می‌نماید که گویا مؤلف تذکرهٔ نفائس المآثر معلومات راجع به این شاعران را از تذکرهٔ مذکر احباب اقتباس آورده باشد. ولی اگر معلومات این مؤلفان را با دقت از نظر گذرانیم می‌بینیم که کامی قزوینی به شاعرانی که در مذکر احباب نثاری بخارایی آورده است تاریخهای زیادی همراه نبوده در تذکرهٔ خود معلومات را در این خصوص بای گردانیده است. یعنی کامی قزوینی معلومات را پره‌تر کرده است. در تذکرهٔ مذکر احباب نثاری تاریخ وفات و دیگر واقعت خاطر نشان نشده است. در نفائس المآثر باشد وفات شیخ جمال ۹۳۷ هـ، جانی تیمیان ۹۰۶ هـ، حاضری بخارایی ۹۰۹ هـ، رونقی بخارایی ۹۶۴ هـ، شعوری بخارایی ۹۷۰ هـ، شاه صفی ۹۶۷ هـ، عادل ۹۰۲ هـ، فارغی شیخ ابوالواحد ۹۴۰ هـ، قاسم کاهی ۹۸۸ هـ، لسانی ۹۴۱ هـ، لاغری سیستانی ۹۵۸ هـ، مروی ۹۸۴ هـ، مزاجی تاشکندی ۹۶۲ هـ، نویدی نیشابوری شب جمعهٔ سیوم رمضان سال ۹۷۳ هـ، پادشاه شدن عبیدالله در ماورالنهر ۹۳۹ هـ در ج یافته است.

همین طور معلومات نفائس المآثر، تحفهٔ سامی، مذکر احباب و منتخب التواریخ امکان می‌دهد که دربارهٔ این منابع ادبی خلاصه براریم. پیش از همه می‌توان گفت که کامی قزوینی به مؤلفات خود، ایجاد کارانه، با دقت مخصوص و بانظر تنقیدی نگاه کرده است. کامی قزوینی، تاریخ ادبیات، فرهنگ، جغرافیا، سندهای تاریخی، اقتصادی و روزگار سیاسی ایران، خراسان، آسیای مرکزی را نسبت به سام میرزا و بداؤنی خوب‌تر می‌دانسته است. در معلومات‌های کامی قزوینی خصلت‌های ادبیات‌شناسی و محاکمه رانی علمی بیشتر مشاهده می‌شود. دیگر این که زبان و بیان کامی قزوینی نسبت به مأخذهای مذکور فصیح و روان است.

